

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Jöel τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel.— Ernst Hoff-
man τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.— Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg.— Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης — Ραφ. Δήμου καθ. τοῦ Πανε-
πιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλόπου-
λος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν.— August Faust
ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.— Μιχ. Τσαμαδός σύμβου-
λος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος ὑφηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου
τῶν Ἀθηνῶν.— Franz Boehm διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας.— Παν. Κα-
νελλόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.— Κωνσταντῖνος Τσάτσος
ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.— Ἰωάν. Θεοδωρακόπουλος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

I. N. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1932

ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ¹

ΥΠΟ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ

I. Ἡ εὐρύτης τοῦ θέματος καὶ ἡ σύγχρονος πρὸς εἰδίκευσιν τάσις. —
II. Τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ προτερήματα τῆς εἰδικεύσεως ὡς πρὸς τὴν μέθοδον. — III. Τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ προτερήματα τῆς εἰδικεύσεως ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον. — IV. Ἡ σπουδαιότης τοῦ θέματος. — V. Τὰ σύγχρονα πνευματικὰ ρεύματα καὶ τὸ νόημα τῆς ἀντιθέσεως ἰδεοκρατίας καὶ ἱστορικοῦ ὕλισμου. — VI. Οἱ διαμορφωταὶ τῆς ἀντιθέσεως. — VII. τὸ σύστημα τῆς ἰδεοκρατίας. — VIII. Τὰ ἐλαττώματά του διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — IX. Τὸ σύστημα τοῦ ὕλισμου. — X. Τὰ ἐλαττώματά του διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — XI. Ἡ τυπολογία. — XII. Τὰ ἐλαττώματά της διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — XIII. Ὁ θετικισμός. — XIV. Τὰ ἐλαττώματά του διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — XV. Ὁ ἐκλεκτισμός. — XVI. Τὰ ἐλαττώματά του διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — XVII. Ὁ σχετικισμός. — XVIII. Τὰ ἐλαττώματά του διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — XIX. Ἡ ἐγγελιανὴ διαλεκτικὴ. — XX. Ἡ ἐφαρμογὴ της εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου.

I. Τὰ σύγχρονα πνευματικὰ ρεύματα ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ δημοσίου δικαίου εἶναι θέμα εὐρύτατον, τοῦ ὁποίου μάλιστα ἡ εὐρύτης ἀντιτίθεται πρὸς τὴν κυριαρχοῦσαν σήμερον τάσιν πρὸς τελείαν εἰδίκευσιν ἐν

1) Δὲν εἶναι ἀπίθανον κατηγορηθῶ παρὰ πολλῶν, ἰδίᾳ δὲ τῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν ἐπίδρασιν τῆς γαλλικῆς ἐπιστήμης καὶ ἀποδιδόντων ὑπερβολικὴν εἰς τὴν ἐθνικότητα τῆς ἐπιστήμης σημασίαν ὅτι ἐνῶ προτίθεμαι νὰ ὀρίσω καὶ νὰ κρίνω τὴν ἐπιρροήν, ἣν ἀσκοῦν εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου ἐν γένει τὰ ἐν γένει πνευματικὰ ρεύματα, οὐ δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν μου εἰμὴ μόνον τὰ γερμανικὰ πνευματικὰ ρεύματα καὶ τὴν γερμανικὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου. Τὴν μομφὴν αὐτὴν ὀφείλω ν' ἀποκρούσω εὐθύς ἀμέσως, ὅχι τόσον ἐπειδὴ εὐκόλως ἀντιστρέφεται ὅσον ἐπειδὴ καθ' ὁ μόνον ἐδημιουργήθησαν ἐκτὸς τῆς Γερμανίας ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν γενικωτέρων πνευματικῶν ρευμάτων πρωτότυποι κατευθύνσεις εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δη-

τῆ ἐπιστήμῃ ἐν γένει, τάσιν ἀπολήγουσαν εἰς τὴν ἀπομόνωσιν ἐκάστου κλάδου τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἐπιστήμη ὅμως μόνον ὡς σύνολον ἐνιαῖον καὶ συνεπῶς ἀδιάσπαστον εἶναι νοητὴ. Ἐὰν ὅμως ἡ ἐπιστήμη ἐν γένει μόνον ὡς σύνολον ἐνιαῖον καὶ συνεπῶς ἀδιάσπαστον εἶναι νοητὴ τοσούτῳ μᾶλλον ἢ ἐπιστήμῃ τοῦ δικαίου εἰδικῶς εἶναι νοητὴ ὡς σύνολον, διότι ὅπου συνέχονται τὰ τμήματα τοῦ συνόλου,¹ τὰ μέρη ἐνδὸς ἐκάστου τμήματος τοῦ συνόλου² ἔτι μᾶλλον συνέχονται. Ἐπεκράτησεν ὅμως εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου ὄχι μόνον ἡ τάσις πρὸς τελείαν αὐτῆς εἰδίκευσιν ἀλλ' ἐπεκράτησε καὶ ἡ τάσις πρὸς εἰδίκευσιν ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ νομικῇ ἐπιστήμῃ, δηλαδή ὄχι μόνον ἡ τάσις πρὸς ἀπομόνωσιν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ πάσης ἄλλης ἀλλὰ καὶ ἡ τάσις πρὸς ἀπομόνωσιν ἐκάστου κλάδου αὐτῆς ταύτης τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ἄλλ' ἡ τοιαύτη τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου εἰδίκευσις εἶναι τι ἀδύνατον τόσον ὡς πρὸς τὴν μέθοδον ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς.

II. Ἡ μεθοδολογία καὶ τῆς εἰδικωτέρας ἐπιστήμης, προϋπόθεσις ἀναγκαία τῆς ἐπιστήμης ταύτης, ἀφ' οὗ ἡ διενέργεια οἵασδήποτε ἐπιστημονικῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ συνειδητὴν ἢ ἀσυνείδητον πραγματοποίησιν ὠρισμένης ἐπιστημονικῆς μεθόδου, συνδέει καὶ τὴν εἰδικωτέραν ἐπιστήμην πρὸς τὸ ἀρχικὸν πρόβλημα τῆς γνώσεως, οὗτινος ἀποτελεῖ τμῆμα, διότι τὸ πρόβλημα τῆς εἰδικῆς γνώσεως δὲν ἔπαυσεν, ὡς

μοσίου δικαίου, τὰς ἔλαβα, νομίζω, ὑπ' ὄψιν. Ἐὰν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως, τὴν ὁποίαν ἐξετάζω, κατ' ἀξίαν καὶ κατ' ὄγκον ἐδημιουργήθησαν εἰς τὴν Γερμανίαν ἔργα σπουδαιότερα τῶν ἐν Γαλλίᾳ ἢ ἀλλαχοῦ δημιουργηθέντων εἶναι βεβαίως ἀδύνατον νὰ τὸ ἀποκρῦψω. Τοῦναντίον ἔχω χρέος ἐπιστημονικὸν νὰ τὸ διαπιστώσω. Εἰς δὲ τοὺς ἐπιμένοντας, ἀναποδείκτως, νὰ λέγουν ὅτι δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν ἔργα σπουδαιότατα ἀπαντῶ παραθέτων τὴν ἐξῆς φράσιν τοῦ Taine γραφείσαν τῷ 1860 ὑπερβολικὴν ἴσως, ἀλλ' ὅπωςδήποτε πολλῆς ἀληθείας ἐχομένην: «De 1780 à 1830 l'Allemagne a produit toutes les idées de notre âge historique et, pendant un demi siècle encore, pendant un siècle peut-être notre grande affaire sera de les repenser». Ἡ ἀπάντησις αὕτη εἶναι καὶ συμβουλή ταυτοχρόνως, τὴν ὁποίαν ἐγὼ μόνον ὑπενθυμίζω.

1) Ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἡ νομικὴ μετὰ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς δημοσίας οἰκονομίας, ἀμφοτέραι μετὰ τῆς κοινωνιολογίας, αὕτη μετὰ τῆς ἱστορίας ἢ δὲ ἱστορία μετὰ τῆς ψυχολογίας καὶ ἡ ψυχολογία μετὰ τῆς βιολογίας καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς.

2) Ὡς ἐπὶ παραδείγματι τὸ ἀστικόν, τὸ ἐμπορικόν, τὸ ποινικόν, ἡ ποινικὴ καὶ πολιτικὴ δικονομία, τὸ διοικητικόν καὶ τὸ συνταγματικόν δίκαιον.

ἐκ τοῦ ὅτι ἐγένετο εἰδικὸν ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτοῦ, νὰ εἶναι πρόβλημα γνωστικόν.

Ἄλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, ἀφ' οὗ τὸ δίκαιον ἀποτελεῖ τὴν μορφήν τῆς κοινωνίας καὶ ἢ ἐν λειτουργίᾳ συνένωσις δικαίου καὶ κοινωνίας, ἢ πολιτεία, ὑπάρχει ἐν τῇ ἀλληλεξαρτήσει καὶ συνενώσει ἀμφοτέρων,¹ ἢ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου εἶναι, ὡς ἐκ τοῦ ἀντικειμένου τῆς, ἐπιστήμη σχετικὴ κατ' ἐξοχὴν ὡς πρὸς ὅ,τι ἐκδηλοῦται κοινωνικῶς, εἴτε διότι τυγχάνει δεκτικὸν δικαιολογικοῦ ἐπηρρασμοῦ, εἴτε διότι αὐτὸ ἐπηρράζει τὴν διάπλασιν ἢ προκαλεῖ τὴν θέσπισιν τοῦ δικαίου.

III. Ἐτι μᾶλλον εἶναι καὶ κατὰ τὴν μέθοδον καὶ κατὰ τὸ ἀντικείμενον ἢ ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ νομικῇ ἐπιστήμῃ ἐσωτερικὴ οὕτως εἶπεῖν εἰδικεύσις ἀδύνατος. Ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον, ἐπειδὴ τὸ αὐτὸ πραγματικὸν γεγονὸς ἐνδέχεται νὰ πρέπη νὰ ἐκτιμηθῇ ἀπὸ διαφόρων ἀπόψεων. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι δυνατὸν ἢ προσυπογραφή παρ' ἀναρμοδίου ὑπουργοῦ διατάγματος μὴ ἐρειδομένου ἐπὶ νόμου νὰ δώσῃ ἀφορμὴν νὰ ἐξετασθῇ τὸ διάταγμα τοῦτο πρῶτον ἀπὸ ἀπόψεως συνταγματικότητος, δεύτερον ἀπὸ ἀπόψεως ἀρμοδιότητος τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας (ἐὰν εἶναι δηλαδὴ τὸ συμβούλιον ἀρμόδιον νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κύρους αὐτοῦ), τρίτον ἀπὸ ἀπόψεως ποινικῆς εὐθύνης τοῦ προσυπογράψαντος ὑπουργοῦ καὶ τέταρτον ἀπὸ ἀπόψεως ἀστικῆς εὐθύνης τοῦ ἰδίου. Ἄλλ' ἐὰν τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον εἶναι δεκτικὸν τοσοῦτον πολλαπλῆς ἐκτιμήσεως προφανὲς εἶναι ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν οἱ ἀπὸ ἐκάστης ἀπόψεως διδόμενοι νομικοὶ χαρακτηρισμοὶ τοῦ αὐτοῦ πραγματικοῦ γεγονότος νὰ εἶναι ἄσχετοι πρὸς ἀλλήλους ἐνός ἐξαρτωμένου ἐν πολλοῖς ἀπὸ τοῦ ἄλλου. Διότι καὶ τῆς ἀστικῆς εὐθύνης ἐνδέχεται νὰ θεωρηθῇ ὡς προϋπόθεσις ἢ ποινικὴ τοιαύτη καὶ τῆς ποινικῆς εὐθύνης ἢ ἀναγνώρισις ἐξαρτωμένη ἀπὸ τὴν συνταγματικότητα ἢ μὴ τῆς προσυπογραφῆς τοῦ διατάγματος παρὰ τοῦ ἀναρμοδίου ὑπουργοῦ νὰ ἐπηρράσῃ τὴν ἀπόφασιν τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας καὶ νὰ θεωρηθῇ ὡς δικαιολογία τῆς ἀκυρώσεως αὐτοῦ ἀνεξαρτήτως τῆς συνταγματικότητος τοῦ περιεχομένου τοῦ διατάγματος καὶ

1) Βλ. καὶ Θεμιστοκλέους Δ. Τσάτσου, Εἰσαγωγή εἰς τὸ πολιτικὸν δίκαιον, 1928, σελ. 7, 8 καὶ πρὸ παντὸς τοῦ ἰδίου, Εἰσαγωγή εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον (λιθογρ.) 1932 σελ. 3—32.

τῆς προσυπογραφῆς αὐτοῦ. Καί' ἀνάγκη ὁ νομοθέτης καὶ ὁ ἐρμηνευτής, εἴτε πρόκειται περὶ τοῦ θεωρητικοῦ ἐρμηνευτοῦ, (τοῦ νομοδιδασκάλου), εἴτε πρόκειται περὶ τοῦ πρακτικοῦ ἐρμηνευτοῦ, (τοῦ δικαστοῦ), διὰ νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐνότητά της ἢ ἔννομος τάξις καὶ δι' αὐτῆς ἡ πολιτεία πρέπει νὰ διατηρῆ τὴν συνοχὴν ἔτι δὲ μᾶλλον τὴν ἀλληλουχίαν τῶν διαφορῶν ἐπιταγῶν τοῦ δικαίου, δηλαδὴ οὕτως ὥστε νὰ μὴ τυχάνῃ ἀντιφατικῆς ἐκτιμήσεως τὸ αὐτὸ γεγονός.

Ὡς πρὸς τὴν μέθοδον, εἶναι ἀδύνατος ἡ ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ νομικῇ ἐπιστῆμῃ ἐσωτερικὴ οὕτως εἰπεῖν εἰδίκευσις ἐπειδὴ τὸ δίκαιον διαμορφοῦται εἰς σύστημα, τοῦ ὁποίου αἱ εἰδικώτεραι διατάξεις ἀνάγονται εἰς γενικώτερας καὶ αἱ γενικώτεραι εἰς γενικωτάτας καὶ αἱ γενικωτάται εἰς ἀρχικὴν καὶ τὴν γενικωτάτην πασῶν διατάξιν τὴν πρωταρχικὴν ἐπιταγὴν τοῦ δικαίου. Τούτου δὲ δοθέντος ὁσηδήποτε καὶ νᾶ εἶναι ἡ διαφορὰ ἐκάστου μέρους τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἢ μέθοδος αὐτῆς πρέπει νὰ διατηρῆται ἀπολύτως ἐνιαῖα ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐξακριβωσιν τῆς ἀναγωγῆς μιᾶς οἰασδῆποτε διατάξεως εἰς τὴν πρωταρχικὴν ἐπιταγὴν. Διότι ἐκ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀναγωγῆς ἢ μὴ ἐκάστης διατάξεως εἰς τὴν πρωταρχικὴν ἐπιταγὴν ἐξαρτᾶται τὸ κῦρος αὐτῆς καὶ συνεπῶς ἡ νομικὴ αὐτῆς ὑπαρξις. Δὲν εἶναι δὲ δυνατόν ἐπὶ ἐνὸς μέτρου νὰ καθορίζεται τοῦτο ὡς πρὸς αὐτὰς τὰς διατάξεις, ἐπὶ ἄλλου δὲ ὡς πρὸς ἐκεῖνας. Ἐὰν ἤθελε τοῦτο συμβῆ τότε ἀσφαλῶς ἤθελε διασπασθῆ τελείως ἡ ἐνότης τῆς ἐννόμου τάξεως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐξαρτᾶται καὶ ἡ ἐνότης ἢ ὑπαρξις ἅρα τῆς πολιτείας. Διὰ τοῦτο πρέπει βεβαίως ὁ νομικὸς νὰ εἰδικεύεται, διότι ἄλλως σήμερον εἶναι δύσκολος ἡ ἀκριβὴς ἐκάστου θέματος ἐπεξεργασία λόγῳ τῆς ἐκτάσεως αὐτῶν. Ἀλλὰ τότε μόνον εἶναι δυνατόν νὰ ὠφελήσῃ διὰ τῆς εἰδικεύσεώς του ὁ νομικὸς ὅταν ἐξακολουθῆ νὰ ἔχῃ συνείδησιν ἀπολύτως σαφῆ τῆς σχέσεως τοῦ εἰδικοῦ θέματος, ὅπερ ἐρευνᾷ πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου καθ' ὅλου καὶ τῆς ἐπιστήμης ἐν γένει.

IV. Ἡ σχέση αὕτη τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου καὶ πρὸς τὰ πρωταρχικὰ γνωστικὰ προβλήματα καὶ πρὸς ὅτι συμβαίνει ἐν τῇ κοινωνίᾳ καθιστᾷ ἐξόχως ἐνδιαφέρουσαν τὴν ἐρευναν τῆς σχέσεως, εἰς ἣν τέλουσι τὰ σύγχρονα πνευματικὰ ρεύματα καὶ ἡ ἐπιστῆμη τοῦ δικαίου ἐν γένει. Ἀλλὰ ἰδιαιτέρως ἡ τοιαύτη ἐρευνα ἐνδιαφέρει ἐν σχέσει πρὸς τὴν

ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου καθ' ὅτι αὕτη τελέσασα ἐπὶ μακρὸν ὑπὸ τὴν ἐπιρροήν, ἣν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, ἤσκησεν ἡ μακροίων σπουδὴ τοῦ ῥωμαϊκοῦ καὶ τοῦ ῥωμαϊζόντος ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἥδη παντοιοτρόπως ἀναζητεῖ ἄμεσα δεδομένα χωρὶς νὰ παραβλέπη τὰ ἐκ τῆς σπουδῆς τοῦ ῥωμαϊκοῦ δικαίου διδάγματα.¹

V. Ἡ πνευματικὴ προσπάθεια τῶν συγχρόνων κυμαίνεται μεταξὺ τῆς ἀντιθέσεως ἰδεοκρατίας καὶ ὕλισμοῦ. Τὰ κοινὰ στοιχεῖα τῶν ἰδεοκρατικῶν συστημάτων καὶ κατευθύνσεων ἀφ' ἑνὸς καὶ τὰ κοινὰ στοιχεῖα τῶν ὕλιστικῶν συστημάτων καὶ κατευθύνσεων ἀφ' ἑτέρου θεωρούμενα διὰ μιᾶς ἀποτελοῦν τὰ ὑπάρχοντα ἀκραῖα καὶ σταθερὰ συστατικά τῆς ἀντιθέσεως ταύτης ἣτις οὐχὶ τὸ πρῶτον ἤδη ἐμφανίζεται ἡ ὀρίζουσα τῆς ἀνθρωπίνου διανοήσεως.² Ἄλλ' ἡ ἀντίθεσις αὕτη δὲν ἐκδηλοῦται πλέον ὡς ἡ διχογνωμία τῶν ἀρχόντων, ἀλλὰ διαιρεῖ τὴν σχετικῶς ἀρχουσαν ἀστικὴν τάξιν ἀπὸ τὸ σχετικῶς ἀρχόμενον προλεταριάτον καὶ διὰ τοῦτο ἡ δισμάχη μεταξὺ τῶν ἰδεοκρατῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν ὀπαδῶν τοῦ ὕλισμοῦ ὡς ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ἀφ' ἑτέρου διεξάγεται μὲ ὄσσην σφοδρότητα καὶ ὁ κοινωνικὸς ἀγὼν μεταξὺ ἀστῶν καὶ προλεταρίων. Τοιοῦτοτρόπως ἀποκτᾶ ἡ ἀντίθεσις τῆς ἰδεοκρατίας καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ κοσμοϊστορικὴν σπουδαιότητα ὅπως εἶναι κοσμοϊστορικὴ καὶ ἡ σπουδαιότης τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος τῆς ἐποχῆς. Δὲν εἶναι ὁμως αὐτὸ τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ἀντιθέσεως ἰδεοκρατίας καὶ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ.

Τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ἀντιθέσεως εἶναι τὸ ἐξῆς: Πρώτη ἀρχὴ τῆς ἰδεοκρατίας εἶναι ὅτι τὸ συνειδὸς ὡς ὑποκείμενον ὀρίζει τὴν γνῶσιν, ἐπειδὴ τὸ ὑποκείμενον ὀρίζει τὴν μορφήν αὐτῆς. Δευτέρα δὲ ἀρχὴ τῆς ἰδεοκρατίας εἶναι ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν αἰσθητὸν κόσμον ὑπάρχει ὁ νοητὸς κόσμος τῆς ἐλευθερίας. Τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ προϋπόθεσις εἶναι ὁ ὕλισμός. Πρώτη δὲ καὶ μόνη ἀρχὴ τοῦ ὕλισμοῦ εἶναι ὅτι τὸ πρᾶγμα, ὡς ἀντικείμενον, ὀρίζει τὴν γνῶσιν, ἐπειδὴ ἀναπτύσσεται ἡ μορφή καὶ ἡ οὐσία τῆς γνώσεως ἀναλόγως πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς. Ὡς ἐκ τούτου δύο προκύπτουν ἀντιθέσεις: Ἡ μὲν ἰδεοκρατία συσχετίζει τὰς

1) Βλ. Θεμιστοκλέους Δ. Τσάτσου, Ἡ συνταγματικὴ προστασία τῶν ἀτομικῶν περιουσιακῶν δικαιωμάτων, 1928, σελ. 14 καὶ 15.

2) Βλ. Windelband, Lehrbuch der Philosophie, §§ 10, 11.

συλλαμβανομένας έννοιίας μετά τοῦ ὑποκειμένου, τοῦ συνειδότης, τοῦ ὁποίου θεωρεῖ τήν λειτουργίαν ὡς ἐνεργητικὴν καὶ κατόπιν αὐτοῦ συσχετίζει τὰς οὕτω μορφουμένας έννοιίας πρὸς ἀλλήλας, ὁ δὲ ὕλισμὸς συσχετίζει οὐχὶ τὰς έννοιίας, ἀλλὰ τὰ πράγματα πρὸς ἀλλήλα καὶ θεωρεῖ τήν λειτουργίαν τοῦ συνειδότης ὡς παθητικὴν. Κατὰ συνέπειαν ἡ μὲν ἰδεοκρατία διὰ τῆς ἀπολύτου λογικῆς ἀναγκαιότητος θεμελιοῖ τὴν γνῶσιν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου δηλαδὴ τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος ὁ δὲ ὕλισμὸς ὑποθέτει δεδομένον τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος, ἀποφεύγει δὲ οὕτω τὴν θεμελίωσίν του. "Οτι κατὰ τοῦτο καὶ μόνον ἀντιτίθεται ὁ ὕλισμὸς εἰς τὴν ἰδεοκρατίαν ὡς πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἔχει παροραθῆ πολλάκις. Ἐξ ἄλλου ἡ μὲν ἰδεοκρατία παραδέχεται τὴν ὑπαρξίν τοῦ κόσμου τῆς ἐλευθερίας τοῦ δεοντολογικῶς ὀριζομένου, τὸν ὅποιον ὁ ὕλισμὸς ἀγνοεῖ. Ἄλλὰ δὲν ἔπεται ὡς ἐκ τούτου ὅτι ἀντιτίθεται ἡ κατηγορηματικὴ ἐπιταγὴ τοῦ ἀπολύτως ἐλευθέρου συνειδότης εἰς ὅ,τι ἀναγκαίως ἐπέρχεται. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι συνέπεσε τυχαίως, ἔνεκα ψυχολογικῆς ἀφορμῆς, οἱ πλεῖστοι ἀπολογηταὶ τῆς ἀστικῆς τάξεως νὰ μεταχειρισθοῦν ἰδεοκρατικὴν ἐπιστημονικὴν μέθοδον ἐν' ᾧ οἱ πλεῖστοι ἀπολογηταὶ τοῦ προλεταριάτου νὰ μεταχειρισθοῦν ὕλιστικὴν μέθοδον, τὴν μέθοδον τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ἤγαγεν εἰς τὴν πλάνην ὅτι ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς εἶναι ἡ μέθοδος ἡ ἀρμόζουσα εἰς τὸ προλεταριάτον, ἡ δὲ ἰδεοκρατία ἡ μέθοδος, ἡ ὁποία ἤρμοζεν εἰς τοὺς ἀστούς.

Τὸ μέγα τοῦτο σφᾶλμα βαρύνει κυρίως τοὺς μᾶλλον πολιτικοὺς ἢ πνευματικοὺς ἡγέτας τοῦ προλεταριάτου. Ἀφορμὴ δὲ τοῦ σφάλματος εἶνε ἴσως πρωτίστως ἡ εὐκολία μετὰ τῆς ὁποίας ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς εἶναι δυνατόν νὰ διδάσκεται καὶ διαδίδεται καὶ νὰ ἐμπνέῃ τὴν πεποίθησιν ὅτι θὰ καταπέση ἀναποφεύκτως ἡ ἀστικὴ κοινωνία, διότι ἐμπεριέχει ἐν αὐτῇ τὴν αἰτίαν καὶ τῆς ἰδίας αὐτῆς πτώσεως καὶ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς προλεταριακῆς δικτατορίας. Ἴσως ὅμως ἀποδειχθῆ μίαν ἡμέραν ὅτι ἂν ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς ὑπῆρξε πρόσφορον ὄργανον πολιτικῆς δράσεως δὲν ὑπῆρξεν ὡς ἐπιστημονικὴ μέθοδος ἡ μᾶλλον ἐνδεδειγμένη διὰ νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς τελείαν ἐξακρίβωσιν τῆς ἀδικίας, ἡ ὁποία, ὑπάρχει κατ' ἀνάγκην εἰς οἵανδήποτε κοινωνίαν, οὐδὲ πρὸς διαμόρφωσιν πολιτείας ἀνωτέρας τὸν σκοπὸν καὶ τελειωτέ-

ρας τὰ μέσα. Ἴσως ἀποδειχθῆ μάλιστα ὅτι πρὸς τοῦτο ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος εἶναι μᾶλλον ἐνδεδειγμένη, ἰδίως ἐπειδὴ ἀνταποκρίνεται πρὸς συνολικωτέρας ἀπαιτήσεις, δηλαδή κυρίως ἐπειδὴ ἀνάγεται καὶ εἰς τὸ συμπέρασμα ὀλοκλήρου κοσμοθεωρίας οὐχὶ δὲ ἀπόψεως ἐπὶ μέρους τοῦ κόσμου. ¹

VI. Κύριοι διαμορφωταὶ τῆς συγχρόνου διανοητικῆς ἀντιθέσεως ὑπῆρξαν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ Kant ἀφ' ἑτέρου ὁ Marx. Μετὰ τὸν θάνατον ἑνὸς μετὰ τὸν ἄλλον τῶν μεγάλων γερμανῶν ἰδεοκρατῶν ἐπεκράτησεν ὁ Marx καὶ ὁ ὕλισμός. Οἱ μαρξισταὶ συνεχίζοντες τὸ ἔργον τοῦ Marx ἐθεώρησαν ὡς προϋπόθεσιν αὐτοῦ τὸν ἀναπτυσσόμενον ὕλισμόν. Καὶ τοιοῦτοτρόπως διεμορφώθη ὁ Μαρξισμὸς ὅπου ἡ οἰκονομικὴ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας στερεοῦται καὶ ἀποδεικνύεται τελικῶς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὕλισμοῦ. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι πρῶτος ἀντέδρασε κατὰ τοῦ ὕλισμοῦ ὁ ἱστορικὸς αὐτοῦ Lange. Μετ' αὐτὸν πρῶτος ὁ Cohen καὶ κατόπιν ὁ Windelband, ὁ Natorp, ὁ Husserl, ὁ Rickert καὶ τέλος ὁ Lask καὶ ὁ Cassirer ἐθεμελίωσαν γνωσιολογικὰς ἰδίως ἀρχὰς πρὸς εἰδικωτέραν ἀνάπτυξιν τῶν ἠθικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐπιστημῶν, ἰδίως ὅμως τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, ἀρχὰς ἰδεοκρατικὰς καὶ συνεπῶς ἀντιθέτους πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Διὰ τοῦτο πρωτίστως ἡ γενικὴ θεωρία τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, καὶ ἰδίως ἡ μέθοδος καὶ ἡ ἐπὶ τῇ βάσει ταύτης ἐννοιολογικὴ ἐκκαθάρισις καὶ συστηματικὴ διάταξις τῶν οὕτω νοουμένων νομικῶν ἐννοιῶν ἠρευνήθησαν ἐν ἐκτάσει. Ὁ Stammler, ὁ del Vecchio, ὁ Kelsen, ὁ Radbruch, ὁ Binder, ὁ Schönfeld καὶ ὁ Salomon, τῶν ὁποίων εἶναι καὶ τὰ προβλήματα

1) Ἀποτελεῖ ματαιοπονίαν ἀσφαλῶς ἡ ἐπὶ τοῦ προκειμένου συζήτησις μετὰ προσώπων ἐκτιμώντων τὴν ἐπιστήμην καθ' ὃ μέτρον μόνον ἐξυπηρετεῖ κομματικὰ ἢ «ταξικὰ» συμφέροντα, (ἐπὶ παραδείγματι βλ. Δ. Γληνοῦ, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Χέγγελ, Νέοι Πρωτοπόροι φύλ. ὑπ' ἀριθ. 2,3,4, τοῦ 1932). Πῶς ἄλλως τε νὰ ἐκτιμήσουν αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν τὴν ἐπιστήμην οἱ δεχόμενοι ὅτι τὰ πάντα καὶ συνεπῶς τὸ ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον καθορίζεται ἀπὸ οἰκονομικὰ συμφέροντα, τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ συνάρτησιν; Συνεπεῖς εἶναι τότε μόνον ὅταν ἐκτιμοῦν ἀναλόγως τοῦ ἀτομικοῦ ἢ ταξικοῦ συμφέροντος ὅτιδῆποτε κρίνουν. Ἀλλὰ τὸ χειρότερον εἶναι ὅτι καὶ ἡ λογικὴ ἀκολουθία δὲν ἔχει ἀπόλυτον ἀξίαν δι' αὐτούς. Ἡ δὲ εἶναι μήπως ἀποτελέσμα, συνάρτησις, οἰκονομικῶν συμφερόντων καὶ ἡ λογικὴ ἀκολουθία;

διαφορετικώτερα καὶ τὰ ἔργα συνολικώτερα, χαρακτηρίζουσι τὴν ἰδεοκρατικὴν περὶ δικαίου ἀντίληψιν τῆς συγχρόνου ἐποχῆς.

Ἐξ ἑτέρου καὶ ὁ Μαρξισμὸς ἀνεπτύχθη ὅλως ἰδιαζόντως. Ἄλλὰ ἐπειδὴ ἀκριβῶς οἰκονομικῶς ἐξηγεῖ τὰ πάντα, ἡ ἔρευνά του ἔχει περιορισθῆ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, τὴν ὁποίαν τείνει νὰ γενικεύσῃ καὶ μετατρέψῃ διὰ τῆς βίας εἰς ἀντικαταστάτην ἀπασῶν τῶν ἠθικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐπιστημῶν, τῶν ὁποίων αὕτη πράγματι τμήμα μόνον ἀποτελεῖ.¹

1) Τὰ κυριώτερα ἔργα, διὰ τῶν ὁποίων ἐξεδηλώθη, κυρίως ἐν Γερμανίᾳ, τῆς ἰδεοκρατίας ἢ ἀναγέννησις εἶναι τὰ ἑξῆς: *Lang*, Geschichte des Materialismus, 8η ἔκδ. 1908, *Cohen*, System der Philosophie, 1902 κ. ἐ., *Windelband*, Präludien, 7η ἔκδ. 1921, Einleitung in die Philosophie, 2α ἔκδ. 1920, Vom System der Kategorien, 1900, Die Prinzipien der Logik, 1913, Ueber Willensfreiheit, 1919, *Natorp*, Sozialpädagogik, 3η ἔκδ. 1909, Platos Ideenlehre, 1903, (βλ. καὶ ἐλληνικὴν μετάφρασιν Μ. Τσαμαδοῦ), Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften, 1910, Allgemeine Psychologie, 1912, *Husserl*, Logische Untersuchungen, 2α ἔκδ. 1913, Ideen zu einer reinen Phänomenologie, 1913, *Rickert*, Zur Lehre von der Definition, 1888, 2α ἔκδ. 1915, Der Gegenstand der Erkenntnis, 1892 3η ἔκδ. 1921, Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft, 1899, 5η ἔκδ. 1921, Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, 1896—1902, 4η ἔκδ. 1921, System der Philosophie 1921, Die Probleme der Geschichtsphilosophie, 1924, Kant als Philosoph der modernen Kultur, 1924, Das Eine, die Einheit und die Eins, 1924, *Lask*, Rechtsphilosophie, ἐν Gesam. Schriften, τομ. 24, 1907, *Cassirer*, Das Erkenntnisproblem, Bd III, 1923. Περὶ τοῦ Kuno Fischer βλ. *Windelband*, Kuno Fischer. Περὶ τοῦ Cohen βλ. *Natorp*, Hermann Cohens philosophische Leistung, philos. Vorträge, ἀριθ. 21. Περὶ τοῦ Windelband, βλ. *Rickert*, Wilhelm Windelband, 1915, περὶ τοῦ *Rickert*, βλ. *I. N. Θεοδωρακοπούλου*, Ἡ γνωσεολογία τοῦ *Rickert* ὡς εἰσαγωγή εἰς τὸν Νεοκαντιανισμόν, 1929. Τὰ κυριώτερα ἰδεοκρατικὰ ἔργα φιλοσοφίας τοῦ δικαίου εἶναι: *Stammler*, Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung, 5η ἔκδ. 1925, Die Lehre vom richtigen Recht, 2α ἔκδ. 1926, Theorie der Rechtswissenschaft, 2α ἔκδ. 1923, Lehrbuch der Rechtsphilosophie, 3η ἔκδ. 1928, Rechtsphilosophische Abhandlungen und Vorträge, 1925, *Del Vecchio*, Sui principi generali del diritto, 1921, Il concetto della natura e il principio del diritto, 1922, La giustizia, 1924, Lezioni di filosofia del diritto, 2α ἔκδ. 1932, *Kantorowicz*, Zur Lehre vom richtigen Recht, 1909, *Kelsen*, βλ. σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ πόδας τῆς § VIII, *Radbruch*, Grundzüge der Rechtsphilosophie, 1914, *Binder*, Rechtsbegriff und Rechtsidee, 1915, Recht und Macht als Grundlagen der Staatswirksamkeit,

VII. Ἐν τῷ συστήματι τῆς ἰδεοκρατίας ἐν γένει πρωτεύει τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως. Τίποτε δὲν εἶναι πράγματι δυνατόν νὰ σκεφθῆ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, εἰς ὃ νὰ μὴ προϋποτίθεται λογικῶς τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τοῦ συνειδότος καὶ τοῦ ἀντικειμένου του, δηλαδή τὸ πρόβλημα τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐπέρχεται ἡ σχέση αὕτη, διότι ἐξ αὐτοῦ διακαθορίζεται ἡ κατὰ λόγον ἀξία παντὸς συλλογισμοῦ. Μόνον ἐπὶ θυσία τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὸν λόγον ἀξίας εἶνε δυνατόν νὰ παύσῃ τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως νὰ προηγεῖται παντὸς ἄλλου προβλήματος. Ἄλλ' ἡ τοιαύτη θυσία ἤθελεν ἐμποδίσαι πᾶσαν συνεννόησιν, ἀφοῦ ἡ συνεννόησις ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὴν νόησιν καὶ ἡ νόησις ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὸν λόγον. Ὡς ἐκ τούτου κατ' ἀνάγκην ἡ *quaestio facti* καὶ ἡ *quaestio juris* ἀποχωρίζονται τελείως καὶ ἡ *quaestio juris* προηγεῖται τῆς *quaestio facti*, ἀφ' οὗ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τεθῆ καὶ ἡ *quaestio facti* ἂν δὲν ἔχη λυθῆ προηγουμένως ἡ *quaestio juris*. Ἐν τῷ συστήματι τῆς ἰδεοκρατίας καὶ καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν παραμένει ὁ χωρισμὸς αὐτὸς ἀμετάβλητος καὶ εἰς τοῦτο μάλιστα ἔγκειται ἡ σπουδαιότερα ἀφορμὴ τῆς ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως ἀναμφισβητήτου δυσκολίας, μεθ' ἧς ἀποκτᾶ διὰ τοὺς πρακτικοὺς ἀνθρώπους, δηλαδή τοὺς ἀνθρώπους τῆς δράσεως, σπουδαιότητα τὸ σύστημα τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐμποδίζει πολλάκις τὴν ἀπὸ πρακτικῆς ἀπόψεως ἐξέτασιν ἐκάστου προβλήματος (*quaestio facti*) ἔνεκα τῆς ἀσχολίας, τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλει προηγουμένως εἰς τὸ πρόβλημα τῆς μεθόδου (*quaestio juris*).

Οὐδεὶς ὑπῆρξεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ προβλήματος τῆς γνώσεως συνεπέστερος καὶ ἀποκλειστικώτερος ἀπὸ τὸν Kant, ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου καθοδηγεῖται ἡ σύγχρονος ἰδεοκρατία καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ πολιτειακὸν δίκαιον ἰδίως ὁ Hans Kelsen καὶ ἡ σχολή του (Verdross, Merkl καὶ ἄλλοι).

Ὁ Kant εἰσερχόμενος εἰς τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως ἐρωτᾷ κατὰ πόσον εἰς τὴν γνῶσιν, ὡς ἐνέργειαν τοῦ συνειδότος θεωρουμένην, ἐνυπάρχει στοιχεῖον ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν. (*Erfahrung*). Ἄνευ-

1921, *Philosophie des Rechts*, 1925, *Die Gerechtigkeit als Lebensprinzip des Staates*, 1926, βλ. καὶ νεώτερα ἔργα τοῦ ἰδίου παρὰ πόδας τῆς § 20. *Salomon*, *Grundlegung zur Rechtsphilosophie* 1925, *Das Recht als Idee und als Satzung*, 1929.

ρίσκει δὲ τὸ στοιχεῖον αὐτὸ εἰς τὴν μορφήν τῆς γνώσεως, ἡ ὁποία διὰ τῆς (Anschauung) ὀπωσδήποτε καὶ ὀπουδήποτε, κατ' ἀνάγκην ἐπιτελεῖται κατὰ τόπον καὶ κατὰ χρόνον. Ἡ συγκεκριμένη χρονικὴ παράστασις, ἡ ἔκτασις καὶ τὸ χρονικὸν διάστημα δὲν ἀναφέρονται εἰς τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον ὡς εἶδη πρὸς τὸ γένος των, ἀλλ' ὡς τμήματα πρὸς τὸ σύνολον. Διὰ τοῦτο καὶ τελείως ἀνεξαρτήτως τοῦ πότε καὶ τοῦ πῶς ἐγεννήθησαν ἡ ἔννοια τοῦ τόπου ἐν γένει καὶ ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου ἐν γένει λογικῶς ὑφίστανται πρὸ οἰασδήποτε συγκεκριμένης παραστάσεως τῆς Α ἐκτάσεως καὶ τοῦ Β χρονικοῦ διαστήματος, ἐπὶ παραδείγματι τῆς Πελοποννήσου καὶ τοῦ μηνὸς Δεκεμβρίου 1931, ὑφίστανται, δηλαδή, a priori, ἐπειδὴ τὸ σύνολον ὑφίσταται πάντοτε πρὸ τοῦ μέρους, προϋποτίθεται τούτου δηλαδή.

Ἐὰν ὑπετίθειτο ποτὲ ὅτι ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος εἶναι πραγματικαὶ τῶν ἀντικειμένων ιδιότητες καὶ οὐχὶ μορφαὶ τοῦ θεωρητικοῦ λόγου καὶ συνεπῶς ἡ γνώσις αὐτῶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν οὐδέποτε ἤθελεν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίσωμεν ἀπολύτως, δηλαδή κατὰ τρόπον γενικῶς ἀναγκαῖον, ἐν αἰσθητὸν ἀντικείμενον.

Ἄλλ' ἡ γνώσις τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συντελεσθῇ διὰ τῆς ἀπλῆς συνθέσεως τῶν παραστάσεων ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ. Πρέπει νὰ συμπληρωθῇ διὰ τοῦ συστήματος τῶν συνθετικῶν συλλογισμῶν, δηλαδή συλλογισμῶν ἐν οἷς ἕκαστον ἀντικείμενον προστίθεται εἰς τὸ ὑποκείμενον καὶ δὲν ἐξάγεται δι' ἀναλύσεως ἐξ αὐτοῦ. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ὁ συλλογισμὸς ὅτι πᾶν φυσικὸν γεγονός ἐχει αἰτίαν εἶναι συνθετικὸς συλλογισμὸς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν συλλογισμὸν ὅτι τὸ δένδρον ἐχει ρίζαν, κορμόν, κλάδους καὶ φύλλα.

Ἐὰν ἦτο ἀδύνατον νὰ ἰσχύσῃ ὁ συνθετικὸς συλλογισμὸς ἔδει νὰ εἶναι καὶ ἡ γνώσις τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἀδύνατος, ἀφ' οὗ ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι δυνατὸν νὰ γεννήσῃ μόνον ἀσυνδέτους ἐντυπώσεις ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ. Ἐὰν ὅμως ἡ σχέσις τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων ἦτο πραγματικὴ ἔδει νὰ εἶναι καὶ αὕτη ἀντικείμενον αἰσθητόν, ὅπότεν ἡ περὶ αὐτῆς γνώσις ἤθελε εἶναι κατ' ἀνάγκην ἐμπειρικὴ δηλαδή οὐχὶ γενικῶς ἀναγκαία. Ὡστε μόνον ἐὰν ὑφίστανται a priori σχήματα, κατηγορίαι, εἰς τὰς ὁποίας ὁ νοῦς ὑπάγει τὸν αἰσθητὸν κόσμον εἶναι ἡ γνώσις τοῦ κόσμου τούτου δυνατὴ, οὐχὶ δ' ἐὰν ὁ αἰσθητὸς αὐτὸς

κόσμος ἐμπεριέχει ὡς ἰδιότητος πραγματικὰς τὰς ἀποδιδομένας αὐτῷ σχέσεις. Ἐὰν ἐπὶ παραδείγματι ἡ αἰτιώδης σχέσις αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος ἦτο ἀντικειμενικὴ ἤθελεν εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἔχει πάντοτε ἡ Α αἰτία τὸ Β ἀποτέλεσμα. Διότι ἡ ἐμπειρία περιορίζεται εἰς συγκεκριμένης περιπτώσεως τὴν μεμονωμένην γνῶσιν. Μόνον ἐὰν δὲν εἶναι ἀπόκτημα ἐμπειρικόν, μόνον ἐὰν εἶναι κατηγορία τοῦ συνειδότος, ἡ αἰτιώδης σχέσις ἡ συνδέουσα τὴν Α καὶ Β παράστασιν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ Α αἰτία ἔχει πάντοτε τὸ Β ἀποτέλεσμα. Ὡστε τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ (das Ding an sich) δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καταστοῦν ἀντικείμενα γνώσεως. Μόνον αἱ λογικαὶ σχέσεις γινώσκονται. Ἡ ἀντίθεσις τῆς καντιανῆς λογικῆς πρὸς τὴν σχολαστικὴν λογικὴν ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς ὅτι τελείως ἀγνοεῖ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν συνθετικῶν συλλογισμῶν ἢ ἀναλυτικὴ τυπικὴ λογικὴ.

Τούτου τεθέντος ἀποβαίνει προφανὲς ὅτι τὸ ἀτομικὸν συνειδὸς αἰσθάνεται καὶ νοεῖ μέχρις ἐνὸς σημείου κατὰ τρόπον ὑποκειμενικόν. Ἀλλὰ ἡ αἰσθησις καὶ ἡ νόησις ἐνεργούμεναι διὰ τῶν καθαρῶν μορφῶν καὶ τῶν κατηγοριῶν ἀποκτοῦν ἐφ' ὅσον οὕτως ἐνεργοῦν ἀπόλυτον ἰσχὺν ἀφ' οὗ αἱ μορφαὶ καὶ κατηγορίαι εἶναι γενικῶς ἀναγκαῖαι διὰ πᾶν συνειδός, εἶναι ἄρα κατηγορίαι τοῦ ἀπολύτου συνειδότος (Bewusstsein überhaupt). Ἡ ἀπόλυτος ἀναγκαιότης τὸ χωρίζει ἀπὸ τὸ ὑποκειμενικὸν συνειδός. Τὸ ἀπόλυτον συνειδός, δηλαδή τὸ ἀφηρημένον συνειδός τῆς ἀπολύτου καὶ ὑπερατομικῆς ἀναγκαιότητος, ἔχει λογικὴν ἀποκλειστικῶς ὑπόστασιν. Ἡ ψυχολογικὴ καὶ ἡ μεταφυσικὴ ἀντίληψις εἶναι συνεπῶς ἀπρόσφορα μέσα ὡς πρὸς αὐτό, δηλαδή τὸ ἀπόλυτον, τὸ ἐν γένει συνειδός. Ἀλλ' ἡ γνωστικὴ ἀποστολὴ τοῦ συνειδότος ἀποβαίνει οὕτως ἀτέλεμον ἀφ' οὗ ἀτελεύτητος εἶναι ἡ σειρὰ τῶν παραστάσεων (Erscheinungen), ἐξ ὧν ἑκάστη ἑκάστοτε ὀρίζεται ὡς ἄλλης ἢ πολλῶν ἄλλων ἐξάρτημα. Τὸ Α ἐπὶ παραδείγματι γεγονὸς ἔχει ὡς αἰτίαν τὸ Β. Διὰ νὰ γνωρίσω τὸ Α πρέπει νὰ γνωρίσω τὸ Β. Ἀλλὰ καὶ τὸ Β γεγονὸς ἔχει ὡς αἰτίαν τὸ Γ. Καὶ διὰ νὰ γνωρίσω τὸ Β πρέπει νὰ γνωρίσω τὸ Γ. Ἀλλὰ καὶ τὸ Γ ἔχει αἰτίαν τὸ Δ καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς.

Ἡ ἐνέργεια τοῦ συνειδότος ἀποβαίνει δυνατὴ καὶ ὀλοκληροῦται διὰ τῆς θέσεως τῶν ἀνεξαρτητῶν καὶ πᾶσαν αἰτίαν ἐν ἑαυταῖς ἐγκλείουσῶν ἰδεῶν.

Μόνον ἂφ' οὗ κατανοηθῆ πλήρως ἡ γνωσιολογικὴ βᾶσις τοῦ καντιανοῦ συστήματος εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοηθῆ καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, δηλαδὴ τὸ σύστημα τῶν ἐπιταγῶν τῶν ἔχουσῶν ἀντικείμενον τὴν βούλησιν ὡς τοιαύτην. "Ὅπως καὶ προκειμένου περὶ τῆς γνώσεως, ἐρωτᾶται κατὰ πόσον ὑπάρχουν ἀπολύτως ἀναγκαῖα ἐν αὐτῇ στοιχεῖα οὕτω καὶ προκειμένου περὶ τῆς βουλήσεως ἐρωτᾶται πρωτίτως ἐὰν ὑπάρχουσι γενικῶς ἀναγκαῖα στοιχεῖα (ἀρχαί, Prinzipien) ἐν αὐτῇ, δηλαδὴ a priori. Ἡ μορφή καθ' ἣν ἡ βούλησις ἐνεργεῖ εἶναι ἡ τῆς ἐπιτακτικῆς αὐτοσυνδέσεως μετὰ τοῦ σκοποῦ. Ὁ σκοπὸς ἀποβαίνει οὕτω περιεχόμενον τῆς βουλήσεως. Ἡ ἀτομικὴ βούλησις ἡ ἔχουσα ἐμπειρικὸν ἀντικείμενον ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἀντικείμενον αὐτό. Ἄλλ' ἡ βούλησις ἐν γένει τοῦ καθαροῦ λόγου, ἐὰν ὑπάρχη, δὲν εἶναι δυνατὸν εἰμὴ νὰ καθορίζῃ αὐτὴ ἑαυτήν. Καὶ δὲν ἀφορᾷ ἡ ἐκ τοῦ συνδέσμου τούτου ἀπορρέουσα ἐπιταγὴ τὴν πράξιν, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἐνεργηθῆ, ἀλλὰ τὴν διάθεσιν (Gesinnung). Ἄρα ἡ ἐπιτακτικὴ σύνδεσις τοῦ ἐν γένει συνειδότου ἐκδηλουμένου πλέον ὡς βουλήσεως μετὰ τοῦ ἀπολύτου καὶ ὑπ' αὐτῆς ὀριζομένου σκοποῦ θὰ συνιστᾷ ἐπιταγὴν ἀπολύτου κύρους. Τότε μόνον ἡ βούλησις εἶναι αὐτόνομος. Ἄλλὰ διὰ νὰ συμβῆ τοῦτο διὰ νὰ εἶναι ἀπόλυτος ὁ αὐτοδιορισμὸς τῆς βουλήσεως πρέπει νὰ πράττῃς οὕτως ὡς ἐὰν ἡ ἀρχὴ τῆς πράξεώς σου νὰ πρόκηται ν' ἀποβαίνῃ διὰ τῆς βουλήσεώς σου νόμος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, δηλαδὴ ἀπολύτως ἀναγκαῖος. Τοῦτο εἶναι ἡ κατηγορηματικὴ ἐπιταγὴ (kategorischer Imperativ). Ἄλλὰ διὰ νὰ δύνασαι νὰ πράττῃς οὕτω, πρέπει νὰ εἶσαι ἀπολύτως ἐλεύθερος. Ἡ ἐλευθερία ὅμως δὲν ἐπιδέχεται ἀπόδειξιν, ἀλλὰ στηρίζεται μόνον εἰς τὸ ἀξίωμα ὅτι ἐλευθερία ὑπάρχει, διότι πρέπει νὰ ὑπάρχη. Ἡ ἐλευθερία δηλαδὴ δὲν εἶναι ἀντικείμενον τῆς γνώσεως, ἀλλὰ τῆς πίστεως.

Ἀπέληξεν οὕτως ἡ καντιανὴ φιλοσοφία εἰς τὸν ἀσύνδετον χωρισμὸν τοῦ κόσμου εἰς τὸν πραγματικὸν κόσμον καὶ τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας. Ὁ πραγματικὸς κόσμος διέπεται ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα, ὁ δὲ κόσμος τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὴν ἀπόλυτον καὶ γενικὴν κατηγορηματικὴν ἐπιταγὴν καὶ τὰς ἀναγομένας εἰς αὐτὴν εἰδικὰς ἐπιταγὰς. Δηλαδὴ ὁ πραγματικὸς κόσμος ὀρίζεται ἀναγκαιῶς, ὁ κόσμος τῆς ἐλευθερίας δεοντολογικῶς. Ἐνῶ δὲ μέχρι τοῦδε καθορίζετο διὰ τοῦ θεωρητικοῦ

λόγου εἶναι καὶ πῶς ὑπάρχει ἐλευθερία, ἐπρώτευε δηλαδή ὁ θεωρητικὸς λόγος ἀπέναντι τοῦ πρακτικοῦ, ὁ Kant ἀποδέχεται ὅτι πρωτεύει ὁ πρακτικὸς λόγος ἀπέναντι τοῦ θεωρητικοῦ, διότι ὁ θεωρητικὸς λόγος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξέλθῃ ἐκτὸς τῶν ὁρίων, τὰ ὁποῖα θέτει αὐτὸς εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον, ἐν ᾧ τουναντίον ὁ πρακτικὸς λόγος ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς τοῦτο δηλαδή ὅτι ἐξέρχεται αὐτῶν τῶν ὁρίων.

Τὸν δυαδισμόν τοῦ κόσμου, τὸν αἰσθητὸν κόσμον καὶ τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας ἐζήτησεν ὁ Kant νὰ ὑπερβῇ διὰ τῆς συνθέσεως ἀμφοτέρων, ἐξετάσας τὸν αἰσθητὸν κόσμον ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ σκοποῦ. Ἄλλ' ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ σκοποῦ εἶναι δυνατὸν ὁ αἰσθητὸς κόσμος νὰ ἐξετασθῇ πρῶτον ἐν σχέσει πρὸς ὠρισμένον ὑποκείμενον καὶ δεύτερον ἐν σχέσει πρὸς ἑαυτόν. Ὡς πρὸς ὠρισμένον ὑποκείμενον ἐξετάζει τὸν αἰσθητὸν κόσμον ἢ αἰσθητική, ὡς πρὸς ἑαυτόν ἢ τελεολογία. Ὁ Kant ἐζήτησε νὰ ἐξετάσῃ καὶ τὴν ἱστορίαν ἀπὸ ἀπόψεως σκοποῦ καὶ τὸ συμπέρασμά του εἶναι, ὅτι συνειδητὸς σκοπὸς εἰς τὴν ἱστορίαν εἶναι ἀδύνατον ν' ἀνευρεθῇ, ἀλλ' ὅτι τὸ ἀνθρώπινον γένος ὡς τμῆμα τῆς φύσεως εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ διακατέχεται ἀπὸ σκοπὸν ὠρισμένον, ἀντικειμενικὸν ἀλλ' ἀσυνείδητον ὅμως. Δηλαδή ὁ σκοπὸς εἰς τὴν ἱστορίαν εἶναι φυσικὸς σκοπός. Εἶναι ὅμως ζήτημα κατὰ πόσον ἐπεράτωσε πράγματι τὸ σύστημά του ὁ Kant διὰ τῆς τοιαύτης ἐξετάσεως τοῦ αἰσθητικοῦ κόσμου ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ σκοποῦ, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι δυνατὸν ν' ἀμφισβητηθῇ ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο ὑπῆρξεν ἐν ἀπὸ τὰ ἰσχυρότερα κατορθώματα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Ὁ Kant ἀνέτρεψε τὰ θεμέλια τοῦ μεσαιωνικοῦ πνεύματος. Ἄλλ' ἐχώρισε πρὸς τοῦτο τὸν κόσμο, ἐν τῇ συνειδήσει του χωρὶς ἢ προσπάθειά του νὰ ἐξετάσῃ τὸν κόσμον ἀπὸ ἀπόψεως σκοποῦ νὰ συνενώσῃ πάλιν τὰ δύο μέρη, τὰς δύο ἀπόψεις, τοῦ ἀπαραιτήτως ἐνιαίου κόσμου. Ἴσως κατώρθωσε νὰ συνδέσῃ μόνον τοὺς δύο κόσμους ἢ μᾶλλον τὰς δύο ἀπόψεις τοῦ ἐνὸς κόσμου. Ἀλλὰ διὰ νὰ τὰς συνενώσῃ ἔπρεπε πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ συνενώσῃ τὴν ὑποκειμενικότητα καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα. Διότι οὕτω μόνον ἦτο δυνατὸν ἢ θεωρία τοῦ κόσμου ἀπὸ ἀπόψεως σκοποῦ νὰ μὴ διαφέρῃ προκειμένου περὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν θεωρίαν τοῦ κόσμου τῆς ἐλευθερίας. Καὶ διὰ νὰ εἶναι τοῦτο δυνατὸν, νὰ μὴν εἶναι δηλαδή τυχαία ἢ συνένωσις ὑποκειμενικότητος καὶ ἀντικει-

μενικότητος, ἔπρεπε νὰ δεχθῆ ὅτι ὁ λόγος δὲν ὑπάρχει μόνον εἰς τὸ ὑποκείμενον ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντικείμενον ὅτι δηλαδή ὁ κόσμος λογοκρατεῖται. Ἄλλὰ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διανύσῃ διὰ μιᾶς ὁ ἀνθρώπινος νοῦς τὸ διάστημα τοῦτο. Εἶναι μάλιστα δύσκολον νὰ συλλάβῃ τις ὅτι ἐπετέλεσεν εἰς ἀνθρώπος μόνος ἔργον τόσον μέγα ὅσον εἶναι ἡ καντιανὴ φιλοσοφία.¹

VII. Εἰδικῶς ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ εἰδικώτερον ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου ἢ ἐφαρμογὴ τῆς καντιανῆς μεθόδου ὅχι μόνον εἶναι ἀδύνατος, ἀλλ' ἐπιχειρουμένη πολλοὺς ἐνέχει κινδύνους.

Ἡ τελεία ἐφαρμογὴ τῆς καντιανῆς μεθόδου εἶναι ἀδύνατος, ἐπειδὴ σχηματίζει τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διακρίσεως τοῦ πρακτικοῦ καὶ θεωρητικοῦ λόγου, ἐνῶ τὸ δίκαιον ὡς ἐκδήλωσις ἱστορικὴ οὐδὲ τοῦ θεωρητικοῦ οὐδὲ τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἐπιδέχεται μονομερῆ τὴν ἐπιβολήν. Ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἀπομένει χωρὶς ὑπόστασιν, ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ θεωρητικοῦ λόγου ἀπογυμνοῦται τῆς ἀπαραιτήτου μορφῆς του. Διότι τὸ δίκαιον εἶναι σύνολον ἐπιταγῶν. Μόνον διὰ τῆς τελεολογικῆς ἀναγωγῆς τῶν εἰδικωτέρων ἐπιταγῶν εἰς ἄλλας γενικωτέρας καὶ τῶν γενικωτέρων εἰς γενικωτάτας καὶ τῶν γενικωτάτων εἰς τὴν γενικωτέραν πασῶν καὶ καταρτίζεται τὸ δίκαιον εἰς σύστημα καὶ εἶναι δυνατόν νὰ συνδεθῆ καὶ καταστῆ συνεπῶς ἀντικείμενον γνώσεως ἐνιαῖον. Ἄλλὰ μόνον διὰ τοῦ θεωρητικοῦ

1) Βλ. H e g e l, Geschichte der Philosophie; Bd. III, σελ. 551-661 (Jubiläumsausgabe), E r d m a n n Grundriss der Geschichte der Philosophie, 4η ἐκδ. 1896, τομ. II, V. C o u s i n, Leçons sur la philosophie de Kant, 1842, C o h e n, Kants Theorie der Erfahrung, 1871, Kants Begründung der Ethik. 1877, Kants Begründung der Aesthetik, 1889, K u n o - F i s c h e r, Im. Kant un seine Lehre, W i n d e l b a n d, Lehrbuch κλ. σελ. 452 κ.έ. G. S i m m e l, Kant, 1904, P a u l s e n, Kant, 1908, B a u c h, Kant, 1917. C a s s i r e r, Geschichte der Erkenntnistheorie 1923 τόμ. III. I. N. Θεοδωρακοπούλου, Κάντ. (Μεγ. Ἐγκυκλ.). Ἐκ τῶν παλαιωτέρων ἐλληνικῶν ἔργων βλ. Κοτζιά, Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, τομ. 4ος, 1878, σελ. 280 κ.έ. Κ α ζ ά ζ η Ἐκ τῶν ἀφορωσῶν εἰδικὰ κεφάλαια τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας ἔργων βλ. S t a d l e r, Kants Teleologie, 1874. A. M e s s e r, Kants Ethik, 1904, E. T r o e l t s c h Das historische in Kants Religionsphilosophie, Kantstudien IX, F r. M e d i c u s, Kants Philosophie der Geschichte, Kantstudien VII.

λόγου είναι δυνατόν να εξηγηθῆ και ἡ ἐπιβολή, ἡ ὁποία και τί ἐπὶ δίκαιον ὀρίζει και τὸ πραγματοποιεῖ, ἡ ὁποία συνεπῶς ὀρίζει τὴν ὑπόστασιν του.

Πρὸ τοῦ διλλήματος αὐτοῦ τίθενται οἱ καντιανοὶ και γενικῶς ἡ σχολὴ τῆς ἰδεοκρατίας οὐχὶ προκειμένου περὶ τοῦ δικαίου μόνον, ἀλλὰ και προκειμένου παντὸς ἄλλου ἱστορικοῦ ἀντικειμένου. Διότι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐφαρμοσθῆ προκειμένου περὶ ἱστορίας ἡ σύνθεσις τοῦ θεωρητικοῦ και τοῦ πρακτικοῦ λόγου ὡς ἐπετέλεσαν αὐτὴν ὁ Κάντ ἐν τῇ αἰσθητικῇ και τῇ τελεολογίᾳ προκειμένου περὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἐν γένει και ἰδίως προκειμένου περὶ τῆς φύσεως και δὴ τῆς ἐνοργάνου. Τοῦτο δὲ συμβαίνει, ἐπειδὴ ὁ Καντ ἀγνοεῖ τὴν πραγματικὴν ἔννοιαν τῆς ἱστορίας. Τὴν ἱστορίαν ὡς συνειδητὴν ἐνέργειαν ὁ Καντ δὲν ἠδυνήθη ν' ἀντιληφθῆ εἰμὴ ὡς σύνολον πράξεων, αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ κριθοῦν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐλευθερίας, ἄρα λοιπὸν νὰ κριθοῦν ἐκάστη μεμονωμένη. Ἀλλὰ μεμονωμένα πράξεις εἶναι ἀδύνατον νὰ λεχθῆ ὅτι ἀποτελοῦν ἱστορίαν. Τὸ δίκαιον ὅμως εἶναι ἱστορία, τῆς ἱστορίας ἐνταῦθα νοουμένης ὡς ἐνεργείας συνειδητῆς. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συντεθῆ ὁ θεωρητικὸς λόγος ὁμοῦ μετὰ τοῦ πρακτικοῦ προκειμένου περὶ τοῦ δικαίου ἐντὸς τῶν ὀρίων τοῦ καντιανοῦ συστήματος, δηλαδὴ τῆς ἰδεοκρατίας.

Τὸ ἐλάττωμα τοῦτο καταφαίνεται πληρέστατα εἰς τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ καντιανοῦ συστήματος τῆς ἰδεοκρατίας, ὡς ἠρμήνευσεν αὐτὸ ἡ Σχολὴ τοῦ Μαρβούργου ἰδίως, συντεταγμένην θεωρίαν τῆς πολιτείας τοῦ Kelsen. Τὸ σύστημα τοῦ Kelsen, ὡς ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ, ἑδραιοῦται πρὸ παντὸς ἐπὶ τῆς διακρίσεως τοῦ Εἶναι (Sein) και τοῦ Δέοντος (Sollen). Τὸ Εἶναι ἀποτελεῖ τὸν αἰσθητὸν κόσμον. Τὸ Δέον ὀρίζει τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας. Ὁ θεμελιώδης αὐτὸς χωρισμὸς διέπει μέχρι τῆς ἐσχάτης αὐτοῦ συνεπείας τὸ ἔργον τοῦ Kelsen. Ἐπειδὴ δὲ ποτὲ ἴσως δὲν ἀνεπτύθη και ὑπεστηρίχθη σύστημα δικαίου με τὴν ἐκτασιν και τὴν πληρότητα και ταῦτοχρόνως συνέπειαν ἀτέγκτου ἀυστηρότητος διὰ τοῦτο μεγάλην ἐγέννησεν ἀντίδρασιν. Ἀλλ' εἶναι ἀναμφίσβητον ἐπίσης ὅτι ἐλάχισται ὑπῆρξαν αἱ παρατηρήσεις αἱ θίξασαι τὰ θεμέλια τοῦ συστήματος και κλονίσασαι τὴν συνοχὴν αὐτοῦ.

Ἐν πρώτοις ὡς πρὸς τὴν διάκρισιν τοῦ Εἶναι και τοῦ Δέοντος

προεβλήθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὄχι μετακαντιαναὶ ἀντιρροήσεις, ἀλλ' ἀντιρροήσεις προκαντιαναί. Δηλαδή αἱ ἀντιρροήσεις αὗται προῆλθον ἀπὸ τὸν κοινὸν νοῦν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Ἄλλ' αἱ τοιαῦται ἀντιρροήσεις ἦσαν ἀνίκανοι νὰ θίξωσι τὸ σύστημα τοῦτο. Ἡμφισβητήθη ἐπὶ παραδείγματι παρά τινων ἡ προτεραιότης τοῦ Δέοντος ἀπέναντι τοῦ Εἶναι, νοηθεῖσα ὡς χρονικὴ καὶ ψυχολογικὴ τοιαύτη, καὶ ἠλέγχθη ὁ Kelsen, ἐπειδὴ ὁρίζει τὸ Δέον πρότερον ὡς πρὸς τὸ Εἶναι ἐνῶ δὲν ὑπάρχει οὐδεμία ἐπιταγὴ ἔξω τῆς συνειδήσεως δηλαδή ἔξω τοῦ Εἶναι καὶ συνεπῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ προηγηθῇ τοῦ Εἶναι τὸ Δέον. Ἡ εὐκολία δὲ μεθ' ἧς ἡ τοιαύτη ἀντίρροησις εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθῇ καὶ κατανοηθῇ δεδομένου ὅτι πρὸς τοῦτο οὐδεμία προαπαιτεῖται γνῶσις, τοῦναντίον προὑποτίθεται ὅτι τοιαύτη δὲν ὑφίσταται ἔχει ὡς ἀποτελεσμα ὅτι μεταξὺ τῶν ἀφιλοσοφῆτων εὐρύτατα διαδίδεται. Ἄλλ' ὁ Kelsen ἐννοεῖ καὶ γράφει περὶ λογικῆς προτεραιότητος οὐχὶ δὲ περὶ ψυχολογικῆς προτεραιότητος. Διὰ τοῦτο τὸ σύστημα τοῦ Kelsen ἀπομένει μετὰ τὰς ἐπιθέσεις αὐτὰς ἐντελῶς ἄθικτον.¹

Καὶ ὅμως τὸ σύστημα τοῦ Kelsen δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὐσταθήσῃ. Ὁ Kelsen ἀναγκάζεται νὰ θεωρήσῃ ὡς εὐρισκόμενα ἔξω τῶν ὁρίων τῆς ἐπιστήμης τοῦ θετικοῦ δικαίου τὴν ἀρχὴν, ἥτοι τὴν θέσπισιν, ὡς καὶ τὸ τέλος, ἥτοι τὴν κατάργησιν αὐτοῦ. Ἀλλὰ χωρὶς τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρίσῃ ποία ἐπιταγὴ δέον νὰ ἐκτελεσθῇ καὶ ποία δέον νὰ μὴν ἐκτελεσθῇ. Δὲν εἶναι δηλαδή δυνατὸν νὰ καθορίσῃ κατὰ τί διαφέρει τὸ ἰσχύον δίκαιον ἀπὸ τὸ μὴ ἰσχύον δίκαιον. Ἡ ἀναγωγὴ μιᾶς ἀστυνομικῆς διατάξεως εἰς ἓν διάταγμα καὶ τοῦ διατάγματος αὐτοῦ εἰς ἓνα νόμον καὶ τοῦ νόμου τούτου εἰς τὸ σύνταγμα καὶ τοῦ συντάγματος εἰς τὴν πρωταρχικὴν ἐπιταγὴν (Grundnorm), ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Kelsen, οὐδόλως ἀρκεῖ διὰ νὰ διακριθῇ τῆς ἐπιταγῆς, ἡ ὁποία δέον νὰ μὴν ἐκτελεσθῇ, ἡ ἐπιταγὴ, ἡ ὁποία δέον νὰ ἐκτελεσθῇ. Διότι ποῖον εἶναι τὸ νόημα τῆς πρωταρχικῆς ἐπιταγῆς; Τὸ νόημα τῆς πρωταρχικῆς ἐπιταγῆς ἢ πρέπει νὰ δικαιολογῇ γενικῶς οἰανδήποτε νομοθεσίαν ἢ πρέπει νὰ δικαιολογῇ συγκεκριμένην νομοθεσίαν. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, εἰάν

1) Βλ. Δ. Βεζανῆ, Θεωρία τοῦ Κράτους, 1932, σελ. 21—31, παρ' ᾧ ἡ παρανόησις εἶναι προφανής.